

UOT:339.1; 339;5; JEL: F10; F19.

Yasəmən Ələvsət qızı QULUZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı

XARİCİ TİCARƏTİN TƏŞKİLİNİN ƏSASLARI VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqələdə xarici ticarətin konseptual əsaslarına müxtəlif məqamlardan diqqət yetirilir. Bu sahədəki əsas baxışlar dəyərləndirilir, bu istiqamətdə olan proseslərə münasibət bildirilir. Xarici ticarətin inkişaf xüsusiyyətləri, faydaları və yarada biləcəyi amillər də araşdırılır. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin inkişafı səviyyəsi və onun perspektivləri ilə bağlı fikirlər irəli sürülür.

Açar sözlər: xarici ticarət, iqtisadi münasibətlər, rəqabət üstünlükləri, iktirafli əməkdaşlıq.

Giriş

Xarici ticarət hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, əhalinin rifahına və daxili iqtisadi inkişafa yüksək təsir göstərir. Beynəlxalq ticarətin əsas prinsipi onun hər bir iştirakçısının bu və ya digər sahədə üstünlüklərini müəyyən etmək məqsədi daşıyan müqayisəli üstünlük konsepsiyası kimi də çıxış edir. Hər bir ölkə məhz iqtisadiyyatın digər ölkələrlə müqayisədə məhsulları daha səmərəli şəkildə istehsal edə biləcəyi sahələrində mənfəət əldə edir. Ölkələr öz xarici ticarətinin inkişaf səviyyəsini genişləndirməklə, müxtəlif yönümlü fəaliyyət sahələrinin də inkişafına nail olurlar.

Xarici ticarətin başlıca konseptual əsasları

Müasir dünya təsərrüfatı, müvafiq olaraq, dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər ticarət, elmi-texniki, istehsalat və sosial-mədəni əməkdaşlıq sahəsində ölkələrin dialektik qarşılıqlı əlaqələrinin mübadiləsini, üsul və xarakterini xarakterizə edən əlaqələrin məcmusunu təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlərin yeni növünə keçid artıq dünyanın bütün qitələrini birləşdirən böyük coğrafi kəşflər anından müəyyənləşməyə başlamışdır. Bu zaman həm xarici bazar, həm də Avropa ölkələri üçün ticarət xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Əslində, o zaman xarici ticarətdə, siyasi-iqtisadi aspektlə, özgə ərazilərin ələ keçirilməsi və onların öz müstəmləkələrinə çevrilməsi ilə müşayiət olunan təsərrüfat elementi üstünlük təşkil edirdi. Qlobal dünya iqtisadiyyatının formalaşması bütöv tarixi dövrləri əhatə edən uzun bir prosesdir və hər şeyi XVIII – XIX əsrlərə bağlamaq düzgün olmaz. Burada yenidənqurma və aşkarlıq illəri də daxil olmaqla kapitalist və sosialist sistemlərinin problemləri öz əksini tapıb. Bu tədqiqatlar ictimai – siyasi sistemlərin transformasiyasını yaşayan ölkələrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Xarici iqtisadi əlaqələri təhlil etmək üçün ticarətin əsas nəzəriyyələrini yaxşı təsəvvür etmək lazımdır, çünki onların məzmunu və istifadəsi şirkətin effektiv istehsal təşkil edə biləcəyi ölkələr arasında azad ticarət mübadiləsinə dövlət müdaxiləsi lazım olub-olmadığını müəyyən etməyə kömək edir. Beynəlxalq ticarətin mövcud nəzəriyyələrindən merkantilizm nəzəriyyəsini vurğulamaq olar. Xarici ticarət konsepsiyasının işlənilib hazırlanması üçün ilk cəhdlər XVI əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində iqtisadi fikir, böyük coğrafi kəşflər, Avropanın ilk sənaye inqilabı yoluna qədəm qoyması, bütün dünya dəniz gəmiçiliyinin inkişafından asılı olduğu dövrdə həyata keçirilmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri aktiv ticarət balansını prinsipindən, yəni malların xaricə idxalı, müstəmləkə tutqunları və ticarət ekspansiyaları üzərində aparılmasının üstünlük təşkil etməsindən irəli gəlirdilər.

İnkişafın müxtəlif mərhələlərində dəyəri əmək nəzəriyyəsinin başlanğıcı olan burjua elmi fikri malın dəyərini mənbəyi kimi konkret əməyin bu və ya digər növünü elan etmişdir. Tez-tez böyük dövlət postları tutan merkantilizmin nümayəndələrinə Tomas Men, Jan Batist Kelber, Uilyam Petti aiddir. Avropa mütəfəkkirləri və xüsusilə U.Petti hesab edirdi ki, millətin sərvəti nəcib metalların istehsalı və yığılması ilə müəyyən edilir, fiziokratlar kənd təsərrüfatı əməyi ilə, əməyi isə istehsalın əsas amili kimi müəyyənləşdirirdilər. Ancaq merkantilistlər o dövrdə hesablanmış pul nişanları

olan qızıl və gümüşü sərvətin əsas mənbəyi hesab etdilər. Tacirlər cəmiyyətin ən əhəmiyyətli sosial qrupu olaraq qəbul edildi. Onlar son nəticədə ixracın stimullaşdırılmasına və idxalın məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran ticarət siyasəti ilə bağlı xarici mallara gömrük rüsumları vasitəsilə müvafiq tövsiyələr də hazırlamışlar.

Xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, bankların və kreditin yaranması, deməli, həm də maliyyə oligarxiyası, eləcə də sənayenin yerləşdirilməsi, müxtəlif ölkələrin əhalisinin təminat səviyyəsinin fərqləndirilməsi dünya bazarını yaradıb və öz nəzəri əsaslandırılmasını tələb edib. Bu rolu XVIII əsrin sonunda görkəmli klassik alimlər yerinə yetirmişlər. Bu sırada birincilərdən biri ingilis məktəbinin görkəmli nəzəriyyəçisi A.Smitin adıdır. XVIII əsrin sonlarında Avropa dövlətləri və ABŞ Afrika ərazisinin 10.8%-nə, Amerika 27.5%-nə, Asiya 51.5%-nə, Okeaniya 56.7%-nə, Avstraliya 100.0%-nə sahib idi. İngiltərənin koloniyalarının ümumi sahəsi 22.5 milyon kvadrat kilometr təşkil edirdi ki, bu da ölkənin ərazisini 75 dəfə üstələyirdi, əhali isə 252 milyon nəfər və ya metropolianın özündə olduğundan 6 dəfə çox idi. İngiltərənin ixracatının 30%-i müstəmləkələrinin payına düşürdü. Belə inkişaf meyilləri XIX əsrin sonuna qədər davam etməklə, xarici ticarətdə müstəmləkə amilini daha da qabartmışdır.

Dünya və ya beynəlxalq ticarət sistemi XX əsrin ortalarında formalaşmış, bütün dünya ölkələrinin qarşılıqlı ticarət əlaqələrindən ibarət olan, ümumdünya əmək bölgüsü əsasında formalaşan bir sistem kimi çıxış edir. Belə ki, dünya ticarət sisteminin predmeti olan beynəlxalq ticarət hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır və əhalinin rifah səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Bu, həm əhalinin tələbatını ödəməyə imkan verir, həm də ölkənin daxili inkişafını stimullaşdırır. Nəticə olaraq, beynəlxalq ticarət imkan verir ki, bazarlar genişlənsin, həm mal, həm də xidmətlərin dövriyyəsi artsın. Belə ticarət nəticəsində bazar böyük rəqabəti ehtiva edir ki, bu da qiymətlərin azalmasında önəmli rol oynayır.

Beynəlxalq ticarətin iqtisadi artıma təsiri qloballaşma dövründə mütləq şərtidir. Bu, siyasəti müəyyənləşdirən şəxslərə beynəlxalq ticarətlə bağlı məhsuldarlığın artırılması mənbəyini müəyyənləşdirərək müvafiq siyasət qurmağa kömək edir. Bu amillər bu gün Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə bağlı siyasətin tərtib edilməsində də nəzərə alınır. Azərbaycan iqtisadiyyatı artıq iqtisadi islahatların aparılması və xarici dünyaya istiqamətlənmiş strategiyaların qəbul edilməsində müsbət nəticələr nümayiş etdirir. Bundan başqa, Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə iştirakı milli sənayenin məhsuldarlığının artırılmasına böyük töhfə verir. Təcrübə deməyə əsas verir ki, beynəlxalq ticarət iqtisadi artıma da müsbət təsir göstərir ki, bunu müvafiq şəkildə sistemləşdirmək mümkündür:

- sənayenin istehsal və inkişaf səviyyəsi artır;
- texniki tərəqqinin və institusional inkişafın stimullaşdırılması baş verir;
- daxili bazarda çatışmayan kapital və aralıq məhsulların idxalının artırılması təmin olunur;
- rəqabət və məhsuldarlığın artırılması daha da sürətlənir;
- müasir texnologiyaların iqtisadiyyat sahələrinə tətbiqi güclənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ticarətin ən məhdudlaşdırılmasına malik olan ölkələr daha məhdud ticarət siyasəti olan ölkələrə nisbətən yüksək sürətli iqtisadi artıma nail olur. Əksinə, proteksionizmin yüksək səviyyəsi olan ölkələr, bir qayda olaraq, daha az ticarət məhdudiyyətləri olan ölkələrə nisbətən ləng templərlə inkişaf edir. Bu, tariflərin istehsalçıların əhatə etməsi lazım olan əlavə birbaşa xərcləri əks etdirməsi ilə bağlıdır ki, bu da istehsalın həcmi və böyüməsini azalda bilər. Ticarətin liberallaşdırılması müqayisəli üstünlüklərə malik olan fəaliyyət növlərini genişləndirməyə və buna görə də iqtisadi artımı stimullaşdırmağa imkan verir. Zəif inkişaf etmiş ölkələr, bir qayda olaraq, işçi qüvvəsinin həddindən artıq təklifi səbəbindən vaxt aparan fəaliyyətlərlə məşğul olurlar [4; 7]. Beləliklə, yoxsulluq daha sürətli artım hesabına azaldıqca, yoxsul ölkələr ticarətin liberallaşdırılmasını öz üstünlüklərindən istifadə edərək inkişaf siyasətinin aləti kimi istifadə edə bilərlər. İxrac gəlirlərinin artım tempi adambaşına real gəlirlərin artım templərinə müsbət təsir göstərir. İqtisadiyyatın artım tempi arasında korrelyasiya uğurlu artım təcrübəsi olan ölkələr arasında xüsusilə güclüdür. İxrac edən ölkələrin əksəriyyətində ümumi iqtisadi fəallığın səviyyəsini

müəyyən edən əsas dinamik amildir. Ölkənin artım göstəriciləri istər ixracın, istərsə də idxalın gəlirlərinin elastikliyi göstəricilərindən asılıdır. [4; 8] Bəzi tədqiqatçılar ticarətin açıqlığının iqtisadi artıma, xüsusilə də aşağı gəlirli inkişaf etməkdə olan ölkələr halında mənfəətli təsir göstərə biləcəyini də əsaslandırırlar. Göstərilir ki, azad ticarət iqtisadiyyatın ixtisaslaşdırılmış sektorlarında məhsuldarlığın artımının müqayisəli çatışmazlığı səbəbindən iqtisadi artıma mane olur. Həmçinin belə təsəvvürlər, bir qayda olaraq, bu asılılığı xarakterizə edən əyri kimi də verilir. Belə əyri üçün müəyyən bir hədd mövcud olur ki, onun hüdudlarından kənarda ticarətin liberallaşdırılması iqtisadi artıma mane olur. Beləliklə, bu tədqiqat nümayəndələrinin fikrincə, belə yanaşma ilə bağlı daha açıq iqtisadiyyat nə qədər yavaş olsa da, artım templəri bir o qədər yavaş olur. [9; 11]

Xarici ticarətin məşəyi mütləq və müqayisəli üstünlükdə izlənilə bilər. Mütləq üstünlük nəzəriyyəsi Adam Smitin əsərlərində daha ətraflı araşdırılır. Smit, azad ticarət zamanı hər bir millətin digər ölkələrə nisbətən daha səmərəli istehsal edə biləcəyi malların istehsalında ixtisaslaşma biləcəyini və səmərəli istehsal edə bilməyəcəyi malları idxal etdiyini irəli sürür. Onun fikrincə, istehsal amillərinin beynəlxalq ixtisaslaşdırılması malları bütün millətlər üçün əlçatan edir. [4] David Ricardo Smit tərəfindən təklif edilən məhdudiyyətlərə əsaslanan öz nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmişdir. Belə ki, o, ölkələr arasında ticarətin müqayisəli dəyər üstünlüyünü müəyyən edən "alternativ xərclər əmsalı" kimi tanınan mühüm elementi təqdim edir. Ricardonun baxışına görə, ölkələr qiymətlərin müqayisəli üstünlüyünə malik olan malların istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalıdır və müqayisəli dəyər çatışmazlığına malik olanları idxal etməlidirlər. [4]

Xekşer-Olinin [4; 6] xarici ticarət nəzəriyyəsi də mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə ölkə zəngin resursların intensiv istifadəsini tələb edən malların istehsalı və ixracında ixtisaslaşmalıdır. Onun fikrincə, iqtisadiyyat kapital və ya işçi qüvvəsi kimi çıxış etməklə, zəngin resursların istifadə edildiyi məhsulu istehsal edib ixrac etməlidir. Onun təqdim etdiyi modeldə hesab olunur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsi çoxdur və buna görə də onlar kənd təsərrüfatı məhsulları kimi ilkin məhsulun istehsalına diqqət yetirməli və kapital tutumlu məhsul idxal etməlidirlər. Bu baxışlarda inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye malları istehsalına üstünlük verilməsi də əsaslandırılır.

Qlobal iqtisadiyyatın indiki dövründə milli sərhədlər azalır ki, bu da təkə ölkənin regionları arasında deyil, həm də ölkələr arasında resursların köçürülməsinə gətirib çıxarır. Lakin regional imkanlar aspekti iqtisadi rəqabətin məkan strukturunda çox əhəmiyyətli olur. İqtisadi qarşılıqlı fəaliyyətin sosialyönümlülüyü də diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Bu yanaşma regionların inkişafı və vacib ərazi əsası kimi tanınmasına, iqtisadi artımın biliklərinə əsaslanan iqtisadi inkişafa əlavə təkan verə bilər. Dünyanın regionları, eləcə də ölkə daxilində ayrı-ayrı regionlar arasında baş verən iqtisadi fərq bölgələrin rəqabət qabiliyyətlərindəki fərqləri əks etdirir. Bu da getdikcə daha çox istehsal vahidlərinin və bütövlükdə regional sistemlərin innovasiya potensialından asılıdır. Texnoloji inkişaf prosesi yerli və ya regional səviyyədə də baş verir, hətta qloballaşma dövründə texnoloji təsirin coğrafiyası geniş ola bilər.

Müasir dünyanın ayrı-ayrı region və bölgələri müəyyən sənaye istehsalı növləri üzrə ixtisaslaşmaqdadır. Bu baxımdan, regional səviyyədə ticarətin əsas amillərindən biri kimi ixtisaslaşmanın əsas üstünlüklərini vermək mümkün olur:

- ✓ *Resurslardan səmərəli istifadə.* Müvafiq resursların olması səbəbindən region konkret sahə üzrə ixtisaslaşa bilər, buna görə də, resursdan səmərəli istifadə etmək daha asan olur.
- ✓ *Region əhalisi üçün iş yerlərinin yaradılması.* Sənaye sahələri müəyyən bir bölgədə inkişaf etdikdə, bu bölgənin sakinlərinin həyat tərzinə və maddi-sosial-rifahına yardım etmiş olur.
- ✓ *İnfrastruktur sistemin inkişafı.* Region müəyyən sahə üzrə ixtisaslaşdıqda bu sahəni dəstəkləmək üçün infrastruktur yaradılır ki, bu da region və ətraf bölgələrin sosial-iqtisadi, ticarət əlaqələrinin inkişafında önəmli rol oynayır.
- ✓ *Region-ölkə və beynəlxalq ticarət münasibətlərinin birgə inkişafı.* İnkişaf etmiş region artıq özü aparıcı xarici ticarət və maliyyə mərkəzinə çevrilir, bu amil də xarici ticarətin müxtəlif istiqamətli inkişafına dəstək verir.

Bütün bu kimi konseptual yanaşmalar artıq XIX əsrin sonundan başlayaraq, öz inkişaf məqamları ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Klassik iqtisadçıların, o cümlədən də sonrakı alimlərin tədqiqatlarında da belə səpgidən baxışların olması, xarici ticarətin dar çərçivədə deyil, daha geniş müstəvidə götürülməsini əsaslandırır. Müasir təcrübə deməyə əsas verir ki, xarici ticarət - iqtisadi rifah resurslarının mövcudluğu və onlardan səmərəli idarəetmə sistemində asılıdır. Belə yanaşma həm də xarici ticarət prosedurlarının səmərəliliyinin artırılması, məhsul və xidmətlərə dair qaydaların uyğunlaşdırılması və bu qaydaların şəffaflığının artırılmasına yönəlmiş üfqi siyasət resursların optimal istifadəsi ilə də sıx bağlıdır. Bununla belə, xarici ticarətdə dövlətlər horizontal siyasətlə kifayətlənir, ixtisaslaşmış agentliklər yaradır, yardım üçün inkişaf məqsədilə müraciət edir və ticarət qaydalarını müzakirə edirlər. İxracın stimullaşdırılması fəaliyyəti üçün məhsulların, sektorların və bazarların seçilməsində şəffaflığı təmin etmək kimi zərurətlər də nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət münasibətlərinin əsas xüsusiyyətləri

Milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. İxrac potensialının əsası ölkənin malik olduğu müqayisəli üstünlüklərin mövcudluğudur. Ənənəvi olaraq torpaq, əmək, kapital kimi amillər müqayisəli üstünlüklərə aiddir. Müasir şəraitdə çatışmayan amilləri cəlb etmək və onları səmərəli birləşdirmək imkanları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kapital və generasiya edən ölkələr təbii ehtiyatları alır və onları həddindən artıq miqdarda olan ölkələrdən insan resurslarını cəlb edirlər. Bir qayda olaraq, bunlar inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Öz növbəsində, inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş ölkələr təbii və əmək resurslarına malik olaraq çatışmayan kapital və innovasiyaları cəlb etməyə çalışırlar. Beləliklə, rəqabət qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün çatışmayan amilləri cəlb etmək və mövcud və cəlb olunmuş resursları effektiv şəkildə birləşdirmək vacibdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün neft-qaz yataqlarının olması, neft-qaz yataqlarının işlənilməsi üçün yüksək ixtisaslı və eyni zamanda ucuz işçi qüvvəsi səciyyəvi olmuşdur. Bu vəziyyətdə, sənayenin inkişafı üçün ilkin bir qaynaq maliyyə resursları idi ki, bu da xarici kapitalın cəlb edilməsini zəruri edirdi. İnkişaf etmiş ölkələrdə ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi sahəsində böyük təcrübə toplanmışdır. Bir çox ölkələr ixrac strukturunun yenidən qurulmasından keçib və dünya təsərrüfatına inteqrasiya edib, rəqabət üstünlüklərindən və onların effektiv birləşməsindən istifadə ediblər. Yeni sənaye ölkələri ixraca yönəlmiş iri biznesə dəstək olaraq sənayeləşmə yolunu seçiblər. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ölkələrdə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərin dövlət tənzimlənməsinə əhəmiyyətli rol ayrılmışdı.

Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının tənzimlənməsində əsas məqsəd kimi milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması da diqqət mərkəzində saxlanılır. Digər tərəfdən, ixrac potensialının artırılması, xarici ticarətin genişlənməsi, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi makroiqtisadi sabitlik baxımından da önəmli hesab olunur. Bu baxımdan da ixrac potensialının tənzimlənməsindən danışarkən makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin, milli iqtisadiyyatda müşahidə olunan meyillərin nümunələrinin öyrənilməsi zərurəti yaranır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə sərbəst idxal-ixrac əməliyyatları aparır və bu sahədə ölkənin əlaqələri genişlənilir.

Yeni sənaye ölkələri üçün milli iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış inkişafı, yüksək iqtisadi artım templəri, iqtisadiyyatların struktur yenidənqurmasının uğuru elektronika və cihazqayırma kimi yüksək texnologiyalı, elmtutumlu istehsalatların xeyrinədir. Qeyd etmək lazımdır ki, mütərəqqi, elmtutumlu istehsalatların dəstəklənməsi, informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə yanaşı, sənayenin ənənəvi sahələrinin rekonstruksiyası aparılmış, enerji, material, əmək tutumlu istehsalatların səviyyəsi azalmışdır. Nəticədə iqtisadiyyatın sahə strukturunun, həm ayrı-ayrı ölkələrdən, həm də bütövlükdə dünya təsərrüfatından modifikasiya edilməsi baş vermişdir. Qloballaşma, beynəlxalq əmək və kooperasiya bölgüsünün dərinləşməsi şəraitində bir çox ölkələr dünya təsərrüfatı sistemində, iqtisadiyyatın açılığının yüksək səviyyəsinə malik, digər ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsini və onlardan asılılığını nəzərdə tutan sistemə daxil edirlər. Xarici iqtisadi inkişaf perspektivləri ölkənin dünya bazarında rəqabət üstünlüklərini müəyyən edən ixrac potensialı

nəzərə alınmaqla nəzərdən keçirilir. Hər bir ölkənin ixrac potensialı bütövlükdə onun regionlarının ixrac potensialından formalaşır ki, bu da xarici iqtisadi münasibətlərdə müstəqil struktur vahidləri kimi çıxış edə bilər. Onlar nəinki milli iqtisadiyyatın resurslarla təmin olunmasını, həm də sistemin mövcud resurslar əsasında inkişaf etmək qabiliyyətini müəyyən edirlər. Qloballaşma proseslərinin nəticəsi dünya iqtisadiyyatının vahid sistem kimi formalaşması olmuşdur. Bu prosesin sayəsində milli iqtisadiyyatlar inteqrasiya proseslərinə cəlb olunmuş və dünya konyunkturasının dəyişməsinə tez reaksiya verməyə məcbur olublar. Son illərin hadisələri göstərdi ki, hər hansı bir ölkədə iqtisadi böhranlar digər ölkələrə və bölgələrə çox sürətlə yayılır, qlobal böhrana çevrilir. Bunun səbəbi informasiya texnologiyaları, xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, fond birjalının inkişaf səviyyəsidir. Bütün bu kimi amillər xarici ticarət münasibətlərinin inkişafına da müxtəlif baxımdan təsirlər göstərməkdədir.

Azərbaycan Ümumdünya Ticarət Təşkilatının müşahidəçisi kimi qalmaqdadır. Ölkəmiz, Avropa İqtisadi İttifaqına daxil olmasa da, lakin Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı siyasəti təşəbbüsü çərçivəsində Avropa Qonşuluq Siyasətinin hədəf ölkəsidir. Bu təşəbbüslər iqtisadi inkişaf, idarəetmə, əlaqələndirmə və insanları arasında əlaqələr (12) sahəsində fəaliyyət sayəsində Avropa İttifaqının Azərbaycanla əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə yönəlmişdir. 1999-cu ildən etibarən Avropa İttifaqı ilə ticarət əlaqələri tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi ilə tənzimlənilir və artıq daha tam ticarət sazişinin (12) imzalanması barədə danışıqlar başlamışdır.

Azərbaycanın ixracının ən mühüm hissəsini, yəni 80%-dən çoxunu xam neft (ixracın 82 faizi) təşkil edir ki, bunun da ardınca neft qazı (9,1%) və neft emalı məhsulları (2,3%) gəlir. Ölkədə hələ ki, kiçik metal ixracından başqa, digər məhsulların ixracının payı çox azdır. Azərbaycan əsasən xam karbohidrogen ehtiyatlarını ixrac edirsə, o, əsasən hazır sənaye malları və istehlak malları idxal edir. Onun idxalının əsas hissəsini - avadanlıq (25%) və nəqliyyat vasitələri (11%, əsasən idxalın 3,9%-ni təşkil edən minik avtomobilləri), həmçinin metallar (10%), kimya məhsulları (10%) və tərəvəz (8%) təşkil edir. [13;14]

Təcrübə deməyə əsas verir ki, ölkənin və dünyanın yüksək potensialı ilə seçilən bütün digər dövlətlərin xammal və yanacaq məhsullarının ixracı üçün ən əlverişli istiqamətləri inkişaf etmiş tərəfdaşlar, habelə ərazilərinin zəif geoloji quruluşu və əlverişsiz iqlim şəraiti olan regionlar təşkil edəcəkdir. Buradan da belə bir baxış irəli gəlir: ölkə müxtəlif sahələrdə, o cümlədən maşınqayırma, elektronika və radiotexnika sahələrində son məhsulların sərfəli ixracatçısı ola bilər. Çünki, belə məhsulların nə istehsalı, nə də inkişaf etmiş ölkələrin "ən yaxşı" son məhsullarının alınması üçün kifayət qədər resursları yoxdur. Beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkələr və üçüncü dünya dövlətləri öz tələbatlarını nisbətən aşağı imkanlı, lakin ən əsası əlverişli qiymətlərlə təmin edəcəklər. Hesab edirik ki, bu amil həm də 2018-ci ildən ölkədə istehsalı başlanan "Xəzər" avtomobillərinin ixracı zamanı özünü yaxşı göstərə bilər.

Azərbaycan özünün çoxtərəfli münasibətləri ilə məntiqli birlik yaranan ayrı-ayrı xarici dövlətlərlə ikitərəfli münasibətlərə, o cümlədən qonşu ölkələrlə münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirir. Ölkəmiz uğurlu ölçülüb-biçilmiş və tarazlaşdırılmış xarici siyasət apararaq, dünya miqyasında mövqələrinin möhkəmləndirilməsinə, eləcə də Qafqaz regionunda ən mühüm ölkəyə çevrilməsinə çalışır. Azərbaycan siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi inkişafın əsas vəzifələrindən biri xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması zərurətidir. Xarici ticarətin strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş verməkdə, ölkənin ticarət tərəfdaşlarının tərkibi dəyişməkdədir. Belə ki, əgər, 1997 - ci ildə ölkənin ticarət tərəfdaşlarının sayı 84, 1999-cu ildə 121 ölkə idisə, hazırda onların sayı 150-yə yaxındır. [13;14]

Azərbaycanın əvvəlki dövrlərdə əsas ticarət tərəfdaşlarını MDB ölkələri təşkil edirdisə, indi bu nisbət Avropa İttifaqı və digər dövlətlərin xeyrinə dəyişməkdədir. Azərbaycan MDB ölkələri arasında Rusiya Federasiyası ilə böyük ticarət dövriyyəsinə malikdir, ticarət dövriyyəsinə bu ölkənin payı təxminən 42% təşkil edir. Digər MDB ölkələri ilə müqayisədə Rusiyanın böyük üstünlüyə malik olmasının səbəbi bu ölkədə Azərbaycanın böyük kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının mövcudluğu ilə də bağlıdır. Azərbaycan ilə Rusiya arasında iqtisadi və ticarət münasibət-

ləri də keçmişdə bu dövriyyənin artmasında mühüm rol oynayır. [1; 2]

Azərbaycan regional ticarət sazişlərində də iştirak etməkdədir, GUAM ölkələri arasında azad ticarət zonalarının yaradılması haqqında sazişdən sonra bu proses genişlənməkdədir və ticarət sazişlərində əsas elementlər kimi aşağıdakılar diqqəti cəlb edir:

- malların ixracı və idxalı üçün gömrük rüsumlarının, digər yığımların ləğv edilməsi;
- ən əlverişli ölkənin milli rejimi və ya eyni rejimin tətbiqi;
- kvota və digər kəmiyyət məhdudiyyətlərinin ləğvi;
- ümumi gömrük təsnifat sistemindən istifadə;
- vicdansız rəqabət hallarının qarşısının alınması;
- sərbəst tranzit keçidi;
- mübahisələrin və anlaşılmazlıqların danışıqlar yolu ilə həlli;
- ayrı-seçkilik olmadan dövlət satınalmalarının qarşılıqlı liberalaşdırılması.

Avropa ölkələri, İtaliya, Türkiyə, Almaniya, Çexiya, İsveçrə, həmçinin Rusiya, İsrail, Hindistan 2018-ci ildə ölkənin ən mühüm ticarət tərəfdaşları olublar. Azərbaycan əsasən inkişaf etmiş ölkələrlə və ya yüksək iqtisadi inkişafa malik ölkələrlə beynəlxalq ticarət münasibətləri yaratmışdır. Bundan başqa, ölkə öz məhsullarının ixracının genişləndirilməsinə daha çox diqqət yetirməklə, ümumi əməkdaşlıq göstəricisinin böyük hissəsini müəyyən edir. Xarici ticarət dövriyyəsinin (2018) 62,9%-i ölkədən ixrac olunan malların həcmi ilə ərsizdə təşkil edir. Konkret ixrac həcmi 19,5 milyon ABŞ dollarına bərabərdir. Ölkədə 2019-cu ildə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 2 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki dövrlə müqayisədə 16% artıma bərabərdir. 2019-cu ildə Rusiyaya 690,6 mln., Türkiyəyə 401,8 mln., İsveçrəyə 179 mln., Gürcüstana 159,1 mln. və Ukraynaya 50,6 mln. ABŞ dolları həcmində qeyri - neft məhsulları ixrac edilmişdir. 2019-cu ildə Rusiyaya qeyri - neft ixracı 11,5%, Türkiyəyə 16,5%, İsveçrəyə 32,2%, Gürcüstana isə 27,8% və Ukraynaya 24,6% artması ilə nəzərə çarpır. Bu dövrdə qeyd edək ki, ixrac olunan qeyri-neft sektor mallarının siyahısında kənd təsərrüfatı məhsulları üstünlük təşkil edir. [13;14]

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ölkənin beynəlxalq və regional iqtisadi təşkilatlara daxil olmasıdır, Bu da ictimai həyatın bütün sahələrində bu təşkilatlara inteqrasiya etməyə imkan verir. Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və Asiya İnkişaf Bankı ilə əlaqələrini dərinləşdirməkdədir. Azərbaycan Rusiya məhsullarının dünya bazarına çıxarılmasında da mühüm rol oynayır. Beləliklə, Rusiya məhsulları İrana, oradan isə Hindistana Azərbaycan vasitəsilə göndərilə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan həm Rusiya, həm də digər ölkələr üçün nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilə bilər. Bu, ölkə vasitəsilə ticarət dövriyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxaracaqdır. Xüsusilə də, Şimal – Cənub və Qərbi – Şərqi nəqliyyat dəhlizlərinin getdikcə daha əhəmiyyətli yolayrıcında yerləşən Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqeyi ilə seçilir.

“Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi” rəqabət-qabiliyyətli, çoxşaxəli, inklüziv və dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması üzrə təşəbbüslərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. [1] Bu mühüm sənəd ölkənin xarici ticarətinin təşkili, inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi baxımından da önəmli rol oynayır. Belə ki, bu yol xəritəsi 2025-ci ilə qədər və 2025-ci ildən sonra logistika və ticarət sahəsində Azərbaycanın iqtisadi inkişafının qısa, orta və uzunmüddətli perspektiv istiqamətlərini müəyyən edir. Sənəd çərçivəsində müəyyən edilmiş prioritetlərdə dövlət-özəl tərəfdaşlığına investisiya qoyuluşlarının zəruriliyi göstərilmişdir və bu prioritetlərin təsirlərinin nəticələri üzrə ilkin hesablamalar aparılmışdır. Ticarət sahəsində global istiqamətlərə təkən verən üç mühüm amil mövcuddur ki, bu da ölkəyə yüksək əlavə dəyər əldə etmək imkanları verə bilər:

➤ Makroiqtisadi amillər ölkələr arasında ticarətin həcmində artmasına müsbət təsir göstərir. Son iyirmi il ərzində açıq bazarlarda və liberal ticarətə əsaslanan inkişaf modeli iqtisadi artımın

əsas modelinə çevrilmişdir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən dəstəklənən islahatlar çərçivəsində ticarət prosedurlarının sadələşdirən global sazişlər bu istiqamətlərin daha da sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Prinsipcə, hazırda ticarət global ÜDM-in artım templərini qabaqlayaraq inkişaf edir.

➤ Sektor və şirkətlər səviyyəsində olan amillər də istehsal seqmentlərinin coğrafi bölgüsünü yaxşılaşdırır. Belə ki, bir tərəfdən şirkətlər yeni və inkişaf etməkdə olan bazarlarda artım imkanlarından istifadə etmək üçün öz fəaliyyətlərini yeni coğrafi areallarda qururlar, digər tərəfdən isə aşağıqiymətli istehsal imkanlarından istifadə etmək üçün istehsal əməliyyatlarının həcmələrini genişləndirirlər. Qlobal dəyər zəncirlərinin inkişafı və şaquli ixtisaslaşmanın dərinləşməsi göstərilən meyilləri daha da gücləndirir.

➤ Bəzi effektiv inkişaf mexanizmlərinin inkişafı mikro və makro səviyyədəki amilləri dəstəkləyir. Bu baxımdan xarici ticarətin maliyyələşdirilməsi sahəsində inkişaf və yeni maliyyələşdirmə alətlərinin tətbiqi bu əməliyyatların həcmində artmasına səbəb olar.

Nəticə

Xarici ticarət üçün daha çox potensial olan malların və xidmətlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə ölkənin yerli bazarında istehsal olunan ilk növbədə sarmaya və istehsalçıların diqqətini cəlb edə biləcək istehsal sahələrinə nəzər salmaq lazımdır. Azərbaycan xarici investorların cəlb edilməsi üçün iqtisadiyyatın potensial sahələri haqqında məlumat bazasını daha genişləndirməlidir, belə yanaşma aşağıdakı imkanları təmin edər:

- xarici valyutanın ölkəyə axını, bu da öz növbəsində milli valyutanı gücləndirir;
- dünya standartlarına istinad edərək yeni biliklərin əldə edilməsinə və yerli istehsalın inkişafına kömək edən xarici təcrübə;
- milli kadrların işlə təmin edilməsi ilə yeni iş yerlərinin yaradılması;
- vergitutma vasitəsi ilə ölkə büdcəsinin gəlirlərinin artırılması;
- milli istehsalın inkişafı üçün yeni stimullar təmin edən rəqabət mühitinin yaradılması.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı, 2016.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. <https://www.dxr.az/xidmetler/struktur/4EEBBE2B-F990-462E-B5B8-240291128DDF>.
3. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri genişlənir, <http://xalqgazeti.com/az/news/28672> (04.01.2020)
4. İ.H.Aliyev, S.Səməndərov, Y.Ə.Məmmədov. Görkəmli dünya iqtisadçıları. Avropa nəşriyyatı. Bakı, 2019. 400 s. http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/2020/gorkemli_iqtisad.pdf.
5. Şəkəraliyev, A. 2017, İxracın strukturunun qeyri-neft məhsulları hesabına genişləndirilməsi istiqamətləri, Qərb Universiteti Elmi xəbərlər, № 1, 5-15.
6. Broda, C., Greenfield, J. and Weinstein, D., 2010, “From Groundnuts to Globalization: A Structural Estimate of Trade and Growth,” NBER Working Paper 12512.
7. Gültekin, S. 2011, In the Age of Globalisation Clustering Strategy for Competition at Foreign Trade: Turkey’s Agricultural Clustering Necessity, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (22), 29-40.
8. Haddad, M., Lim, J., and Saborowski, C., 2010, “Trade Openness Reduces Growth Volatility When Countries Are Well Diversified” World Bank Policy Research Working Paper 5222.
9. OECD, Making Trade Work for Developing Countries, May, 2008, <https://www.oecd.org/development/40672245.pdf>
10. OECD/WTO (2019), Aid For Trade at a Glance 2019: Economic Diversification and Empowerment, WTO, Geneva/OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/18ea27d8-en>

11. United Nations, 2019, United Nations Conference on Trade and Development, Trade And Development Report 2019, Financing A Global Green New Deal, Gen
12. European Commission, 2019. https://ec.europa.eu/commission/commissioners/2019-2024_en
13. <http://www.azpromo.az/export/export-promotion>
14. <https://www.stat.gov.az>

*Ясемен Аловсат кызы Кулизаде
диссертант АУК*

Основы и особенности развития организации внешней торговли

Резюме

Статья фокусируется на концептуальных основах внешней торговли с разных точек зрения. Оцениваются основные взгляды в этой области, излагается отношение к процессам в этом направлении. Также изучаются особенности развития внешней торговли, ее преимущества и факторы, которые она может создать. Выдвигаются мнения об уровне развития внешней торговли Азербайджанской Республики и ее перспективах.

Ключевые слова: внешняя торговля, экономические отношения, конкурентные преимущества, двустороннее сотрудничество.

*Yasamen Aloysat Guluzade
candidate for a degree of ACU*

Fundamentals of Foreign Trade Organization and its development features

Summary

The article focuses on the conceptual fundamentals of foreign trade from different points of view. The main points of view in this area are evaluated and expressed their attitude to the processes in this direction. It also examines the features, benefits and factors that foreign trade can generate. Views are put forward on the level of development of foreign trade of the Republic of Azerbaijan and its prospects.

Key words: foreign trade, economic relations, competitive advantages, bilateral cooperation.